

УДК 316.334.2 : 316.42

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

США та Україна: сценарії деіндустріалізації

Анотація

Статтю присвячено дослідженню деіндустріалізації як процесу скорочення зайнятості в обробній промисловості. Цей процес відбувається сьогодні не тільки в багатьох країнах “глобальної Півночі”, а й у пострадянському просторі. Її причини і сценарії відмінні в різних країнах. Деіндустріалізація у США стала результатом передислокації обробної промисловості до країн “третього світу” і з “перехідною економікою” з метою використання дешевої робочої сили, в Україні — наслідком руйнування єдиного народногосподарського комплексу СРСР, проведення радикальних ринкових реформ і прагнення нових власників до отримання якнайшвидшого прибутку за будь-яку ціну. Авторами розглянуто масштаби скорочення промислового виробництва у США й Україні та спільні для обох країн соціальні наслідки деіндустріалізації, що ведуть до погіршення соціально-економічного становища населення.

Ключові слова: *фордизм, постфордизм, глобалізація, корпорації-“втікачі”, деіндустріалізація, зайнятість, безробіття, бідність, соціально-економічна нерівність*

Термін “деіндустріалізація” (*deindustrialization*) відносно нещодавно — наприкінці ХХ століття — з’явився в соціологічних і тлумачних словниках англійської мови. У сучасній економічній соціології деіндустріалізація розглядається як одна із характерних рис трансформації найрозвиненіших в

економічному плані капіталістичних країн. Вона набула неабиякого поширення у багатьох країнах “глобальної Півночі” на зламі двох століть і являє собою скорочення зайнятості в обробній промисловості порівняно із зайнятістю в інших секторах економіки [Alderson, 2011: р. 138]. Тренд у бік створення нових робочих місць у сервісному й інформаційному секторах одночасно із відповідним зменшенням зайнятості в первинному, аграрному, і вторинному, індустріальному (обробному), секторах вважається ознакою становлення постіндустріальної економіки й постіндустріального суспільства. Виникнення останніх ще задовго до Д.Бела пророкували численні західні економісти, соціологи та філософи. Зсув у структурі зайнятості від обробної промисловості до сфери послуг, на їхню думку, об’єктивно зумовлений економічним розвитком (і реальним зростанням доходів на душу населення, що його супроводжує, а також відносним зниженням попиту на сільськогосподарську продукцію порівняно із попитом на промислову продукцію з подальшим зниженням останнього на користь попиту на послуги), а також вищим рівнем продуктивності в промисловій сфері порівняно із сервісною. У цьому контексті деіндустріалізація розглядається ними як природний процес у перебігу поступального економічного розвитку [Alderson, 2011: р. 139].

Щоб адекватно розуміти і трактувати смисл деіндустріалізації в тому чи іншому суспільстві, необхідно розглядати її в конкретно-історичному, соціальному контексті й об’єктивно, чітко виявляти її причини та наслідки. Поняттєвий апарат дослідження феномену деіндустріалізації, крім власне визначення цього процесу, його причин і наслідків (прямих і опосередкованих), включає також розуміння видів, форм прояву і конкретних показників деіндустріалізації. В економічній соціології розрізняють позитивну і негативну деіндустріалізацію. *Позитивна деіндустріалізація* є “природним результатом” успішного економічного розвитку й асоціюється з підвищенням рівня життя. *Негативна деіндустріалізація* — це патологічний процес, таке структурне порушення економічної рівноваги, що перешкоджає реалізації економікою потенціалу її зростання чи повного використання її ресурсів й асоціюється зі стагнацією реальних доходів і збільшенням безробіття [Alderson, 2011: р. 139].

Серед різноманітних причин деіндустріалізації дослідники особливо вирізняють *зовнішні джерела*, зумовлені міжнародною спеціалізацією і поділом праці та глобалізаційними процесами. У цьому контексті значну увагу приділяють впливу асиметричного характеру торгівлі між “глобальною Північчю” і “глобальним Півднем”. На зламі двох століть деіндустріалізація охопила і багато постсоціалістичних країн у результаті приватизації загальнонародного надбання в них на користь правлячих олігархічних кланів і прагнення нових власників у максимально стислі терміни задовольнити “спрагу наживи” за рахунок демонтажу і розпродажу спадщини соціалістичної індустрії. У цьому контексті дослідження причин і соціальних наслідків деіндустріалізації набуває актуального академічного і практичного значення, особливо з точки зору розв’язання завдань реіндустріалізації, що стоять перед усіма колишніми соціалістичними країнами, у тому числі й перед Україною.

Причини і масштаби “стискання” промислового виробництва у США

XX століття ввійшло в історію США як століття індустріалізму, що здобув “друге дихання” у період Другої світової війни і набув характеру промислового буму в результаті здійснення конверсії та розширення фордизму у повоєнні роки. У зв’язку з цим період 1945–1975 років дістав назву “славнозвісного повоєнного тридцятиліття”, або “золотої доби американського капіталізму”. Фордизм відіграв найважливішу роль в індустріальному розвитку США в цей період. Масове виробництво, стандартизація, екстенсивний поділ праці під одним дахом, багаторівневі управлінські піраміди, чітке розмежування між транзакціями на ринках і всередині компаній [Tabb, 2004: р. 267] — такими, за інтерпретацією американського професора економіки У. Таба, є основні елементи фордистської моделі, яка визначала індустріалізм. Випуск стандартизованих товарів сприяв піднесенню економіки та зниженню вартості предметів споживання, що розширило масштаби споживання і виробництва. Зв’язок зростання заробітної плати із продуктивністю праці сприяв поліпшенню життя робітників і зростанню прибутків корпорацій. Наявність сильних профспілок у США сприяла досягненню цих цілей [Dunn, 2009: р. 225–227].

Упродовж переважної частини XX століття *фордизм* був однією із головних соціальних структур нагромадження. Він віддавав пріоритет національним ринкам, широкомасштабним капіталомістким підприємствам, гнучким виробничим і бюрократичним структурам. Однак до кінця XX століття фордизм разом із практикою “соціального партнерства” значною мірою вичерпав свої можливості. Місце його заступив *неофордизм*, зробивши ставку на мультинаціоналізацію ринків матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів, комп’ютеризовані та роботизовані виробництва, гнучке виготовлення спеціалізованих виробів, мікропроцесорні технології. У рамках перетворення світової економіки на підставі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у світі запанував “глобальний складальний конвеєр”, що дав “зелене світло” мобільності капіталу й режиму його “гнучкого нагромадження” (див. табл.). Це спричинилося до підвищення ролі транснаціональних корпорацій (ТНК), які діють у наш час в усьому світі й мають колосальні вигоди з міжнародного поділу праці, але так і не відбулося створення нових соціальних структур нагромадження, адекватних фордизму.

На думку американського політолога професора М. Руперта, “фордизм і неоліберальний світовий порядок були тісно пов’язані між собою”, а розширення ідеологій тейлоризму і фордизму стало підґрунтям “для консолідації неоліберального, зорієнтованого на підвищення продуктивності праці консенсусу в ядрі світової економіки після Другої світової війни” [Rupert, 1995: р. 173]. Попри той факт, що фордизм зобов’язаний своєю назвою виробничим методам, системі оплати праці й “патерналізму” Генрі Форда-ст., синонімом фордизму в той період також було гасло “Що добре для “Дженерал Моторс”, то добре для Америки”. Завдяки цьому імперативу робітникам у США вселяли думку про те, що їхнє майбутнє залежить від величини “еко-

номічного пирога”, виготовленого спільними зусиллями праці і капіталу. На цих засадах у США були побудовані теорія і практика “соціального консенсусу” та “соціального партнерства”, що відіграло суттєву роль у перетворенні фордизму на головну соціальну структуру нагромадження у США. Остання більш-менш успішно діяла у США до насадження рейганізму і неолібералізму у 1980-ті роки.

Таблиця

Порівняльна модель фордизму і неофордизму (режим нагромадження)

Параметри моделі	Фордизм	Неофордизм
Режимна логіка	Стандартизована продукція Масове споживання (кількість)	Продукція на замовлення Споживання на замовлення (якість)
Трудовий процес	Безперервний потік (тейлоризм)	Преривчастий потік (гнучка спеціалізація)
Міжфірмові відносини	Вертикальна інтеграція	Мережева система

Джерело: *Gottfried H. Compromising positions: emergent neo-Fordisms and embedded gender contracts // British Journal of Sociology. — June 2000. — P. 238.*

Проте фордизм не зміг протистояти утвердженню американською фінансовою олігархією “економіки казино”, в якій гроші почали робити гроші, оминаючи реальне виробництво. Зрештою місце формули $G \rightarrow T \rightarrow G$ заступила формула $Гроші \rightarrow Більше грошей \rightarrow Більше грошей (\$ \rightarrow \$^1 \rightarrow \$^2 \rightarrow \$^3 \rightarrow \$^n)$ [McMurtry, 2013: p. 218]. “У стадії занепаду капіталізм перейшов до проведення політики крайнього абсурду, проголосивши здатність грошей робити гроші із грошей” [Ticktin, 2011: p. 19], — зазначає британський професор Г.Тиктин. “Грошова революція” невдовзі призвела до фінансіалізації економіки, підпорядкування інтересів “капітанів індустрії” інтересам фінансового світу, передислокації американської обробної промисловості до країн “другого” і “третього” світу й ескалації процесу деіндустріалізації у США.

У гонитві за підвищенням норми прибутку, що істотно знизилася у 1970-ті та 1980-ті роки, ТНК США від 1990-х років із безпрецедентною легкістю приходять на закордонні ринки й так само легко йдуть звідти після досягнення поставлених цілей. У результаті “націям-державам” стає дедалі важче проводити незалежну економічну політику, якщо вона суперечить інтересам глобального фінансового капіталу на чолі зі США. У цьому контексті М.-Р.Чоу справедливо пише: “Гнучкість ... веде за собою глибинну тенденцію до утвердження нової форми градуїованих соціальних відносин і класових розколів. Цей парадокс є результатом появи тенденції до посилення нерівності в розподілі влади й могутності між високо- і низькотехнологічними виробництвами, між великими і малими фірмами, між робітниками країн центру і периферії, між транскласовими і класовими силами, між силами глобалізації і локалізації” [Cho, 1997: p. 182]. Ця тенденція на порозі нового століття наявна в усіх без винятку країнах світу, в тому числі на всьому “пострадянському просторі” загалом і в Україні зокрема.

Наприкінці ХХ століття ТНК США здобули репутацію “корпоратив-втікачів” у зв’язку з інтенсивним експортом ними робочих місць у зарубіжні країни. У результаті на порозі ХХІ століття сталося значне скорочення частки промислового виробництва і зростання питомої ваги сфери послуг в економіці США. На сторінках “Міжнародної енциклопедії економічної соціології” зазначається, що питома вага зайнятості в обробній промисловості США знизилася від 26,4% зайнятої цивільної робочої сили у 1970-му до 14,7% у 2000 році [Alderson, 2011: р. 138]. Ця тенденція триває у ХХІ столітті. За даними Мінпраці США, зайнятість в обробній промисловості США скоротилася із 17,262 млн осіб 2000-го до 11,524 млн осіб 2010-го року. Разом із тим зайнятість у секторі послуг збільшилася зі 107,855 млн осіб до 112,730 млн осіб, або від 73,8% до 78,8% [United States Department of Labor, s.a.].

Переведення промислових робочих місць ТНК-“втікачами” до зарубіжних країн і “стискання” індустрії у США дістали назву “деіндустріалізація”, що поряд зі скороченням промислового виробництва і промислового пролетаріату означало повернення до доіндустріальної форми господарювання. Спершу американські автори вбачали головні причини деіндустріалізації (1) у зростанні споживчих благ і в тенденції випередження зростання попиту на послуги над попитом на промислові товари, (2) у випереджальному зростанні продуктивності в обробному секторі порівняно з іншими галузями, (3) у розширенні торгових зв’язків між Північчю та Півднем світової економіки [Kollmeier, 2009: р. 1644]. Однак на порозі 1990-х років увагу в дослідженні причин деіндустріалізації переносять на вплив глобалізації на названий процес, особливо на зростання міжнародної торгівлі й підвищення мобільності капіталу [Alderson, 2011: р. 138–139]. Нині основною причиною перенесення виробничих потужностей до країн “третього” світу і країн з “перехідною” економікою вважають наявність у них дешевої робочої сили і можливість збільшення корпоративних прибутків. Таким чином, демонтаж обробної промисловості у США є наслідком глобалізації, деінвестування і фінансіалізації економіки й веде до передислокації багатьох промислових підприємств за кордон з метою скорочення витрат виробництва та підвищення обсягів і темпів нагромадження капіталу.

Чималу роль у закритті заводів і фабрик у “центрах” глобального капіталізму відіграє заповнення колишніх індустріальних флагманів капіталістичного світу дешевими товарами з країн, що розвиваються, і колишніх соціалістичних країн. Скорочення робочої сили в промисловості Сполучених Штатів частково компенсується розширенням зайнятості у сфері послуг. Проте ця галузь економіки не створює таких відносно надійних і високооплачуваних робочих місць, які раніше мав промисловий пролетаріат у США, і не може забезпечити зайнятість мільйонам “зайвих” американців. У результаті багато домогосподарств потрапляють в лещата бідності, а безробітні стають заручниками соціальних проблем, створених ТНК-“втікачами” в раніше відносно благополучній країні, що стала зразком для наслідування для багатьох країн, що розвиваються, і для постсоціалістичних держав.

Величезний вплив на формування і функціонування промислової політики США впродовж останнього століття справляє Пентагон. З одного

боку, військове відомство США забезпечило епохальні технологічні й інноваційні прориви у сфері реактивної авіації, комп'ютерної техніки й Інтернету, з іншого боку, це сприяло мілітаризації індустріального курсу країни на шкоду розвитку цивільного сектору [Pollin, 2010: р. 58]. Наприклад, інвестиції на розвиток традиційної інфраструктури й екологічно чистої енергії у США мають створити 17 робочих місць у розрахунку на 1 млн доларів нових витрат, а на військові цілі — лише 11,6 робочого місця на 1 млн доларів витрат [Pollin, Baker, 2010: р. 23]. На думку соціологів, деіндустріалізація є наслідком переплетення низки внутрішніх і зовнішніх чинників. У США в останні десятиліття XX століття вона набула вкрай негативного, а не позитивного постіндустріального характеру. Як патологічний феномен деіндустріалізація призвела до стагнації реальних доходів зайнятих і зростання безробіття. Звуження промислового виробництва також спричинилося до падіння купівельної спроможності, рівня та якості життя населення, “стискання” середнього класу й у такий спосіб сприяло втягуванню американської та світової економіки в першу в історії людства глобальну фінансово-економічну кризу, соціальні наслідки якої й досі відчуває світова цивілізація.

Соціальні наслідки деіндустріалізації економіки

Негативні соціальні наслідки деіндустріалізації економіки у США багато в чому зумовлені тим, що в обробній промисловості зосереджена найосвіченіша, найбільш кваліфікована, юніонізована і високооплачувана наймана робоча сила. Рівень зарплати робітників в обробній промисловості на 8% вищий, ніж в інших виробничих секторах. Це упродовж багатьох десятиліть забезпечувало їм стандарти життя, властиві американському середньому класу. Тому “вимивання” високооплачуваних робочих місць не тільки свого часу допомагало втягуванню американської економіки в кризу надвиробництва, а й перешкоджає сьогодні виходу з кризи. У рамках обробної промисловості, де компаніями виконується 2/3 всіх внутрішніх науководслідницьких робіт, у 2010 році було зайнято 35% всіх інженерів і 8,9% усіх робітників у США. Зі “стисканням” обробної промисловості відбувається “стискання” й інженерного корпусу в США, зменшення частки працівників з дипломами університетів і коледжів. Однак, за словами топ-менеджера корпорації “Доу Кемікл”: “Куди рухається обробна індустрія, туди за нею неминуче йдуть і інновації”. Необхідність реіндустріалізації економіки США диктується не лише необхідністю збереження інноваційного шляху розвитку, а й необхідністю скорочення торгового дефіциту. Розв'язання цього важливого завдання неможливе без обробної промисловості, на частку якої сьогодні навіть у зменшеному масштабі припадає близько 75% американського експорту. На додаток до цього необхідно зазначити, що обробна промисловість є головним джерелом зростання зайнятості у США, позаяк створення одного робочого місця в ній веде до створення 2,9 робочого місця в пов'язаних із нею галузях порівняно із 1,6 робочого місця в організаціях надання послуг у сфері бізнесу й на транспорті [Levinson, 2012: р. 12–13].

На зламі століть жертвами ТНК-“втікачів” у США стали мільйони людей і сотні промислових міст. Як на приклад можна послатися на досвід одного з колишніх успішних американських індустріальних центрів — м. Янгстаун (штат Огайо), яке за останні 30 років втратило приблизно 50 000 робочих місць тільки в сталеплавильній промисловості та пов'язаних із нею інших видах економічної діяльності. Приблизно така сама гірка доля спіткала й автомобілебудівну промисловість в Янгстауні. Загалом штат Огайо від 2000 року зазнав найбільших втрат робочих місць від часів Великої депресії 1929–1933 років і далі продовжує закривати заводи й скорочувати робітників сьогодні [Russo, s. a.]. Із року в рік у США більшає індустріальних міст, приречених на стагнацію в результаті скорочення промислового виробництва і виснаження міських бюджетів.

Найважча доля в наш час спіткала “місто-привід” Детройт. Так, 60 років тому цей промисловий центр вважався “індустріальною столицею Америки”. У повоєнний період у ньому були зосереджені штаб-квартири і потужні заводи “великої автомобільної трійки” — “Дженерал Моторс”, “Форд”, “Крайслер”, а також пов'язані з ними інші галузі промисловості. Стагнація автомобілебудування й інших сфер економіки наприкінці ХХ століття призвела до того, що населення Детройта скоротилося від 1,8 млн осіб у 1950 році до 700 тис. на порозі нового ХХІ століття. Більшість резидентів Детройта нагадують американський “андерклас”. Понад третину населення живе в бідності. Обтяжений вантажем боргів, що обчислюються багатьма мільярдами доларів, Детройт довгі роки перебував на межі банкрутства і став у США містом, що найшвидше вимирає [Lewis, s. a.]. У багатьох районах жителі 50–60% будинків змушені залишати своє житло через фінансову неспроможність і втрату права викупу їх. Зрештою в місті порожніми залишаються 80 000 будинків. Рівень безробіття серед чорних, особливо в молодіжному середовищі, перевищує 30%, а за даними міської влади наближається до 50%. У місті не залишилося жодної публічної лікарні, що обслуговує людей, котрі не мають медичної страховки. Влітку 2009 року в Детройті було закрито 29 шкіл, улітку 2010 року перестали працювати ще 32 школи. У місті зафіксований найвищий відсоток (68%) відсіву зі шкіл у країні. Рівень неписьменності наближається до 50%. Штат Мічиган, в якому розташований Детройт, витрачає на в'язниці більше, ніж на вищу освіту, і посідає друге місце в країні за чисельністю людей за тюремними ґратами [Onesto, s.a.]. У підсумку 3 грудня 2013 року Федеральний суд США у справах банкрутства визнав Детройт, сумарні борги якого перевищили 18 млрд дол., банкрутом [Snell, s.a.]. І міст, подібних до Детройта, у США стає дедалі більше.

Незважаючи на те, що у ХХ столітті США були лідером індустріальної революції, у ХХІ столітті Америка швидкими темпами утверджується як “постіндустріальна” держава в негативному сенсі цього слова. Переміщення філій значних корпорацій до Китаю, Індії та до інших, переважно тих, що розвиваються, країн, призводить до звуження можливостей і умов зайнятості американців [America's Deindustrialization, s.a.]. Аналізуючи проблеми деіндустріалізації, американський часопис “New Labor Forum” зазначав, що понад половину робочих місць, ліквідованих у США від 2001 року, належали підприємствам, де раніше були чинними правила “профспілкового цеху”.

Деіндустріалізація не тільки анулює вище оплачувані робочі місця членів профспілок, а й демонтує профспілковий рух, що виконує функцію соціального захисту зайнятих. Дуже важкого удару завдає вона середнім і великим заводам і фабрикам. Від 1999-го у США було закрито більш як 40 000 підприємств, при цьому 90% усіх ліквідованих робочих місць припало саме на середні й великі підприємства [Vaugh, 2006: p. 56]. У цьому контексті автори часопису “New Labor Forum” зазначали: “Догма вільного ринку забезпечує прикриття урядовій політиці, сформованій Вол-Стрит, а також багатонаціональними корпораціями, і руйнує американський робітничий середній клас” [Vaugh, 2006: p. 56].

Соціальні й економічні зміни, спричинені “експортом” робочих місць за кордон, переживає сьогодні не лише обробна індустрія США. За оцінками консалтингової фірми “Forrester Research”, в період між 2003 і 2015 роками у США здійснюється новий раунд деіндустріалізації. Унаслідок його повної реалізації в Старому Світі втратять роботу 542 тис. комп’ютерників, 259 тис. менеджерів, 191 тис. архітекторів, 79 тис. юристів, 1,6 млн офісних працівників, зайнятих опрацюванням документів і т.ін. операціями. За оцінкою колишнього віце-голови Федеральної резервної системи, нині професора Принстонського університету Алана Бліндера, не за горами той час, коли від 30 до 40 млн робочих місць із сектору послуг США неминуче стануть жертвами аутсорсингу. “Відправлення електронів легше й дешевше, ніж транспортування фізичних товарів” [Russo, s.a.], — пише названий вище автор.

У гонитві за максимізацією прибутків за кордоном “капітани індустрії” та фінансова олігархія зневажають долями мільйонів людей праці у США — і “синіх”, і “білих” комірців. Нещодавнє дослідження Каліфорнійського університету свідчить, що 14 млн “білокомірцевих” робочих місць у США є вразливими з точки зору зарубіжного аутсорсингу. Ідеться саме про ті місця, котрі здавна слугували перехідним містком до реалізації “американської мрії” і раніше забезпечували висхідну соціальну мобільність до лав “середнього класу”. Нині робітники у США, яких заміщають іноземними трударями, змушені переходити на низькооплачувану роботу або поповнювати армію безробітних. За свідченням Мінпраці США, більш як один із трьох звільнених у даний час американських робітників залишиться без роботи, буде виключений з ринку і, таким чином, не сприятиме виходу Сполучених Штатів із кризи [Roberts, s.a.].

Таким чином, ТНК-“втікачі” завдають колосальних збитків країнам базування своїх штаб-квартир. Професор Джон Русо, який не дуже давно свідчив у Конгресі США, наголосив: “Деіндустріалізація руйнує соціальну тканину громад і національних держав. До соціальних наслідків деіндустріалізації належать втрата робочих місць, будинків, медобслуговування; зниження податкової бази, що, своєю чергою, призводить до скорочення необхідних суспільних послуг, таких як поліцейський і протипожежний захист; до занепаду неприбуткових і культурних ресурсів; руйнації місцевих земельних ділянок; зростання злочинності, зокрема в довгостроковій перспективі; до збільшення самогубств, зловживання наркотиками й алкоголем, сімейного насильства, зростання депресій; утрати віри в такі інститути,

як уряд, бізнес, профспілки, церква і традиційні політичні організації” [American Decline, 2008: p. 227].

Безробіття, бідність і загострення соціальної кризи

Серед безлічі соціальних витрат деіндустріалізації перше місце належить безробіттю, яке з кожним роком дедалі більше руйнує американське суспільство. Проблеми величезної резервної армії праці в бастіоні капіталістичного світу особливо загострилися за умов глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років з маркою “Виготовлено у США”. Незважаючи на оптимістичні твердження Вашингтона про вихід економіки з останньої важкої рецесії, становище у сфері зайнятості в США залишається складним і напруженим. Завершення кризи для корпоративної та фінансової еліти з допомогою буржуазної держави, що кинула трильйони доларів платників податків на запобігання розвалу капіталістичної економіки, не означає, що криза завершилася для трудової Америки. “Для переважної більшості населення життя за п’ять років після краху Вол-Стрит у 2008 році цілком заповнене щоденною боротьбою за виживання, за те, щоби зводити кінці з кінцями” [Demon, The Social Crisis in America, s.a.].

Безробіття, що завжди було вічним супутником капіталізму, різко зросло у США в результаті деіндустріалізації, досягло апогею після втягування економіки в чергову кризу 2008 року і на тривалий період лягло важким тягарем на плечі трудящих. За офіційними даними, впродовж 21 місяця аж до січня 2011-го безробіття у США перевищувало 9% і несуттєво знизилося тільки через те, що на цей час тисячі американців утратили надію знайти роботу й припинили активні пошуки її. Утім, у березні 2011 року безробітні і частково безробітні у США становили 28,4 млн осіб, у тому числі офіційно визнані безробітними — 13,5 млн; ті, хто перебуває за межами робочої сили, але бажає працювати, — 6,5 млн; зайняті неповний робочий день, які прагнуть здобути повну зайнятість, — 8,4 млн [U.S. Dept. of Labor, s.a.]. Найбільше постраждали від кризи молодь, афроамериканці та особи з низьким рівнем освіти. У березні 2011-го близько 25% американців віком від 16 до 19 років були безробітними, рівень безробіття серед чорних становив 15,5% і майже вдвічі перевищував частку “зайвих” людей серед білих (7,9%). Серед осіб з освітою, нижчою за середню школу, безробіття становило 13,7%, а серед осіб із середньою освітою або дипломом коледжу — 4,4% [Magdoff, The Jobs Disaster, s.a.].

Перспективи розв’язання проблеми безробіття у США залишаються невизначеними. Згідно із доповіддю Бюро статистики праці, у квітні 2013 року в країні було створено 165 тис. робочих місць, що поліпшило показник безробіття, яке знизилося із 7,57% до 7,51%, тобто лишень на 0,06%. Для оздоровлення ринку праці Америці потрібно 8,7 млн нових робочих місць, а середній приріст робочих місць у 2013-му становив 196 тис. на місяць. Виходячи з цього, США знадобиться більш як п’ять років, аби повернутися до докризового рівня безробіття. За наявності у США понад 7% “зайвих” людей неповна зайнятість робочої сили, тобто частка зайнятих неповний робочий день, дорівнює 13,9%. Становище на ринку праці ускладнюється тим, що 37,4% осіб, які шукали роботу на початку 2013 року, були безробітними

більш як півроку, а більшість з-поміж понад 4 млн безробітних, які припинили активні пошуки роботи, належали до найбільш працездатного віку (25–54 роки) [Shierholz, s.a.].

Очевидною ознакою несприятливих перспектив найму на ринку праці у США в найближчому майбутньому слугує зниження тривалості середнього робочого тижня робітників приватного сектору із 34,6 до 34,4 години. З урахуванням скорочення середнього робочого тижня федеральних робітників, які недавно стали заручниками “секвестування” державного бюджету, майбутнє зайнятості у США не обіцяє нічого доброго для мільйонів людей, котрі перебувають у лавах резервної армії праці, а також для тих, хто воліє змінити тимчасову або часткову зайнятість на постійну чи повну. Ясна річ, масове безробіття у США справляє знижувальний тиск на зарплату зайнятих. За розрахунками, здійсненими на підставі динаміки оплати праці у квітні 2013 року, щотижнева зарплата американських робітників у приватному секторі економіки мала знизитися на 4,8% у річному численні [Shierholz, s.a.].

Попри посилення риторики Білого дому про міфічне відновлення економіки США після найсуттєвішого спаду ділової активності від часів Великої депресії 1929–1933 років, кризовій ситуації на ринку праці, а відтак, і зuboжінню трудового народу не видно кінця. Вкрай повільне “розсмоктування” безробіття у США супроводжується зростанням кількості людей, які претендують на отримання допомоги із безробіття. Коментуючи становище на ринку праці, Інститут економічної політики зазначає, що темпи створення робочих місць у першому кварталі 2013 року були неадекватними для розв’язання цієї проблеми. Щоб повернути економіку США до докризового рівня зайнятості впродовж трьох років, країні необхідно добавляти 320 000 робочих місць щомісяця [Damon, Mounting Unemployment in America, s.a.]. Замість цього можновладці роблять головну ставку на “жорстку економію” в подоланні кризи і закликають трудящих затягти паски.

За умов тривалого масового безробіття американські робітники постійно живуть у страху перед загрозою опинитися за прохідною. На підтвердження цього висновку можна послатися на результати опитування громадської думки, що його проводила 4–7 квітня 2013 року соціологічна служба Геллапа. У процесі названого опитування 18% робітників заявили, що “вельми ймовірно” або “доволі ймовірно”, що вони втратять своє робоче місце чи будуть звільнені в наступному році. Робітники, які мають щорічний сімейний дохід менш як 50 000 дол., більшою мірою побоюються втратити робоче місце чи бути звільненими впродовж наступних 12 місяців (27%), ніж ті, чий сімейний дохід становить принаймні 50 000 дол. (14%). Понад 7 із кожних 10 опитаних робітників заявили, що у разі втрати роботи вони зможуть прожити не більш як 4 місяці, не зазнаючи значних фінансових негараздів. 16% сказали, що вони можуть прожити в такий спосіб до одного тижня, 27% — до одного місяця, 28% — до чотирьох місяців. Менш як третина опитаних заявили, що зможуть прожити до одного року (17%) і понад рік (11%) без знаходження нової роботи. Понад половину жінок-робітниць вважають, що в разі втрати роботи вони зможуть протриматися, не зазнаючи значних фінансових негараздів, не довше місяця, порівняно із 35% чоловіків-робітників [Brown, s.a.]. Усе це засвідчує, що чутки про “депролетаризацію” й “обуржу-

азнювання” американського робітничого класу, якщо скористатися словами Марка Твена, є надто перебільшені, що за умов падіння зарплати впродовж кількох останніх десятиліть робітники ледь зводять кінці з кінцями і не мають можливості відкладати гроші на старість та на “чорний день”.

Хоча “стискання” індустрії у США компенсується розширенням зайнятості у сфері послуг, вона не створює високооплачуваних робочих місць і не може надати зайнятість мільйонам “зайвих” людей. Це спричиняється до падіння зарплати й розширення резервної армії праці. Оскільки обробна промисловість США історично була джерелом відносно високооплачуваних робочих місць для робітників без диплома про закінчення коледжу, втрата робочих місць у цьому секторі економіки справляє знижувальний вплив на зарплату, першою чергою менш освічених робітників [Baker, 2012: p. 377].

Від 2000 року середній рівень оплати праці у США знизився на 9% [Hutchinson, s.a.]. Погодинні заробітки 40% американців є зараз нижчими за погодинну мінімальну зарплату в США 1968-го. Якби мінімальна зарплата зростала у США такими самими темпами, як продуктивність праці, починаючи від 1968 року, вона тепер становила би 16,54, а не 7,25 дол. на годину. Мінімальна зарплата наприкінці 1960-х років дорівнювала 9,22 дол. на годину (у доларах 2012 року), тобто була майже на два долари вищою за її теперішній рівень — 7,25 дол. на годину [40% Of Americans, s.a.]. Відмова капіталу від підвищення зарплати відповідно до зростання продуктивності праці у США свідчить про посилення експлуатації американських трударів.

Соціально-економічне становище американських робітників і далі погіршується, незважаючи на удаваний перехід країни до відновлення. Середня погодинна оплата праці збільшилася в США лишень на 1,8% упродовж минулого року. Водночас споживчі ціни зросли на 2%, що означає падіння реальної зарплати людей праці. Середні сімейні доходи знизилися на 5,6% від 2009 року — із 56 000 дол. до 51 404 дол. на початку 2013-го. Більшість створюваних зараз робочих місць — це більш низькооплачувані робочі місця порівняно з тими, що були ліквідовані в перебігу кризи. “Продовження масового безробіття і падіння заробітної плати, з одного боку, і систематичне знищення урядових робочих місць і різке скорочення допомоги із безробіття, з іншого боку, в жодному разі не є випадковими. Адміністрація Обама, далека від відповіді на таку ситуацію вжиттям будь-яких заходів, аби подолати безробіття, проводить політику, що знищить сотні тисяч робочих місць, драматично погіршуючи умови життя робітників і безробітних” [Damon, Mounting Unemployment in America, s.a.],— зазначає Анрі Дамон.

Зробивши ставку на тотальне впровадження неолібералізму в усі сфери громадського життя й економічної практики, правлячі кола США розгорнули масований наступ на життєвий рівень робітничого класу з метою нового перерозподілу національного багатства на свою користь. У результаті “соціального реваншу” буржуазії після руйнації СРСР економічна нерівність у США повернулася до часів, що передували Великій депресії, і невдовзі може сягнути ще більших масштабів. Безпрецедентна комбінація масового безробіття, стрімкого зменшення зарплати і припливу вільних грошей призвела до буму корпоративних прибутків, що перебувають на рекордному рівні останні три роки поспіль. У третьому кварталі 2012 року корпоративні

прибутки становили 14,2%. Це найвищий рівень задоволення “спраги наживи” капіталом США від 1950 року, тоді як частка національного доходу, що дістався робітникам, перебувала на найнижчому рівні за майже п’ять десятиліть [Damon, US Unemployment, s.a.]. Зарплата і виплати людям, зайнятим продуктивною і ненаглядовою працею в приватному секторі економіки США, насправді знижуються майже півстоліття і скоротилися із 30% ВВП у середині 1960-х років до 20% у 2011 році [Magdoff, 2013]. У цьому контексті годі й казати про “свободу від нужди”, яку виборював для мільйонів простих американців президент США Франклін Д.Рузвельт у своєму посланні конгресові 1941 року.

Перерозподіл національного доходу на користь можновладців призвів до колосального розширення прірви між заможними і незаможними у США. Сьогодні 400 найбагатших американців володіють більшим обсягом активів, ніж 150 млн найбідніших із них. Найбідніші 15% американців (приблизно 46 млн осіб) живуть у сім’ях із доходом менш як 22 050 дол. на рік, тобто за межею бідності [Blyth, s.a.]. “Свобода від нужди” у США має яскраво виражене “кольорове” обличчя. На кожні 100 дол., котрі має біла сім’я, чорна сім’я має 2 дол. На кожні 100 дол., котрі має у своєму розпорядженні самотня біла жінка, самотня чорна або латиноамериканська жінка має 25 центів [Bucheit, s.a.].

Таким чином, “постіндустріальна” і “нова інформаційна” економіки, які нібито заступають місце “індустріального суспільства”, не виправдали покладених на них надій і є, за визнанням багатьох західних економістів та соціологів, новим вином у старих міхах. У цьому контексті британський соціолог М.Відал слушно зазначає: “Фордистський режим нагромадження забезпечував унікальний інституціональний контекст, що дав можливість створити екстраординарну комбінацію високих прибутків, зростання реальної зарплати і сталого зростання ВВП. На протигагу цьому постфордистський режим у своїй основі є дисфункціональним, характеризується очевидною тенденцією до стагнації й агресивними регресивними трендами стосовно праці та відносин зайнятості” [Vidal, 2013: p. 451]. На його думку, постфордизм забезпечує структурний контекст, у рамках якого деюніонізація й екстернаціоналізація зайнятості ведуть до поляризації робочих місць, до розподілу їх на “гарні” і “погані” у плані зарплати й інших умов праці.

До “поганих” робочих місць належать різні види “атипової” зайнятості, вельми поширені у США. Багато робочих місць розраховані на неповний робочий день, є ненадійними, із нижчими зарплатами. Поширення нестандартних форм зайнятості (тимчасова зайнятість, зайнятість неповний робочий день тощо) знижує зарплату постійно зайнятих працівників, посилює конкуренцію в боротьбі за робочі місця, звужує членську базу профспілок і підриває їхню силу в колективно-договірному процесі. Деяке розширення зайнятості в автомобілебудівній промисловості в результаті її підтримки державою супроводжується найманням на роботу молодих робітників, яким платять удвічі меншу зарплату, ніж одержували за ту саму працю їхні попередники до глобальної кризи. Перехід до постфордизму поклав початок новому виробничому порядку в США, зумовленому глобалізацією, новою науково-технологічною революцією, деіндустріалізацією і “новою еко-

номікою”. “Нині національні економіки зазнають суттєвих змін: і робочі місця, і робітники перетинають кордони; “гарні робочі місця”, котрі часто асоціюються з новими технологіями і потребують нових технічних навичок, дедалі більше стають дефіцитними і нестандартними; від робітників вимагають брати на себе ризики; а держава відсторонюється від надання соціальних послуг... Укупі ці зміни кардинально змінюють життя (і долі націй) у всьому світі” [DeVault, 2008: p. 3].

Тому твердження соціологічної пропаганди США, призначені для внутрішнього споживання й на експорт, про наявність нібито “рівних” можливостей у Сполучених Штатах для всіх їхніх громадян не мають нічого спільного із дійсністю. У зв’язку з цим колишній помічник міністра фінансів США, американський професор Поль Робертс пише: “Образно кажучи, соціальні ліфти Америки сьогодні возять людей зовсім не туди, куди вони від початку сподівалися потрапити” [Робертс, s. a.]. Цілком зрозуміло, що за умов сучасної системної кризи капіталізму, що вразила всі сфери життєдіяльності у США, політичний механізм диктатури монополій не зможе в доступному для огляду майбутньому спрямувати соціальні ліфти Америки в сприятливому для людей праці напрямі. У цьому контексті вочевиднюється, що висновки очільників американського капіталу про трансформацію “індустріального” суспільства у США в “постіндустріальне” є містифікацією і видають бажане за дійсне, і це має послугувати уроком для всіх країн, ладних копіювати американський досвід, у тому числі і для України.

Причини деіндустріалізації економіки України

Зміни в структурі економіки України¹ лише формально свідчать про її наближення до структури економічно розвинених західних країн і становлення зачатків постіндустріальної економіки. Насправді в Україні після 1991 року відбулися інволюційні зміни, примітивізація господарського життя і негативна деіндустріалізація. Як слушно наголошує один із небагатьох вітчизняних дослідників деіндустріалізації в Україні, А.Задоя, “надзвичайно швидке зростання невиробничої сфери (сфери послуг) фактично

¹ За даними Держкомстату України, у 2000 році на сферу послуг серед усіх галузей економіки припадало 27,1% зайнятого населення, на сільське господарство, полювання, лісове і рибне господарство — 20,5% зайнятих, на галузі промисловості — 26,2%, зокрема на гірничовидобувну промисловість — 4,2%, на обробну — 18,8%, на енерго-, газо- і водопостачання — 3,2%. Для порівняння, зайняте населення в країнах ЄС було розподілене за галузями економіки так: сфера послуг — 53,7%, сільське господарство — 3,4%, промисловість — 17,0% (0,3%; 16,1%; 0,6%) [Статистичний щорічник, 2002: с. 577]. За даними ЦРУ США, структура зайнятості в Україні у 2012 році була такою: сільське господарство — 5,6%, промисловість — 26,0%, послуги — 68,4%. Для порівняння, структура зайнятості в Австрії (2012): сільське господарство — 5,5%, промисловість — 26,0%, послуги — 68,5%, у Німеччині (2011): сільське господарство — 1,6%, промисловість — 24,6%, послуги — 73,8%, у Росії (2011): сільське господарство — 7,9%, промисловість — 27,4%, послуги — 64,7%, в Угорщині (2011): сільське господарство — 7,1%, промисловість — 29,7%, послуги — 63,2%, у Китаї (2011): сільське господарство — 34,8%, промисловість — 29,5%, послуги — 35,7% [Central Intelligence Agency, s.a.].

відбувається на шкоду реальному сектору народного господарства, не тільки не наближаючи суспільство до постіндустріального, а навпаки, відкидає його на доіндустріальну стадію” [Задоя, 2012: с. 28]. Скорочення промислового виробництва, зменшення ролі й питомої ваги обробної промисловості в економіці України лише за смислом і соціальними наслідками аналогічні процесам деіндустріалізації в західних країнах, але принципово різняться за причинами, що їх породили.

В економічно розвинених країнах процеси деіндустріалізації були зумовлені передусім прагненням ТНК до максимізації прибутків за рахунок використання дешевої робочої сили в країнах, що розвиваються, і в “постсоціалістичних” країнах, захистом екології своїх країн і об’єктивно розпочатим переходом до “постіндустріальної” економіки. Причини деіндустріалізації української економіки були зовсім іншими: руйнування міжреспубліканських економічних зв’язків України в рамках єдиного народногосподарського комплексу колишнього СРСР, проведення радикальних ринкових реформ відповідно до імперативних неоліберальних розпоряджень МВФ і “Вашингтонського консенсусу”, прагнення новоявлених “ефективних” власників отримувати прибуток в максимально легкий спосіб “сьогодні і зараз”, як правило, на шкоду загальнонаціональним інтересам.

Заради об’єктивності слід зазначити, що деіндустріалізація в Україні розпочалася ще за радянської доби, про що свідчить скорочення у 1980-ті роки кількості створених зразків нових типів машин, устаткування й апаратів, збільшення рівня зносу основних фондів та інші негативні тенденції останнього радянського десятиліття [Задоя, 2012: с. 26]. Треба наголосити, що розпочаті в ті роки процеси руйнівної деіндустріалізації (що тісно перепліталися із тенденціями індустріалізації, які тривали всередині самої промисловості [Задоя, 2012: с. 27]) були наслідком і складовою частиною негараздів і проблем у радянській економіці, які наростали ще від 1960-х років. Ідеться про нездатність недостатньо освіченого у своїй більшості керівництва країни і неспроможність економічної науки в СРСР в останні роки правління “геронтократії” протидіяти зниженню темпів економічного зростання, посиленню диспропорцій у політиці зарплати і цін, збереженню витратної системи управління економікою, що породжувала дефіцит товарів та послуг і, як наслідок, незадоволеність людей.

Замість пошуку розв’язання цих проблем “верхи” колишнього Радянського Союзу під маскою перебудови “державного” соціалізму в “демократичний” здійснили демонтаж соціалістичної системи господарювання, побачивши в лібералізації економіки можливість швидкого збагачення й легітимації свого панівного становища. У результаті, як писав академік НАН України А.Чухно, “під гаслом ринкових реформ відбулося масове пограбування народу. Понад те — внаслідок цих реформ була створена система виробничих відносин і механізм функціонування економіки, які не забезпечують її піднесення, виходу України в число передових, розвинених країн, а навпаки, перетворюють її з відносно індустріально розвиненої країни на відсталу, ще й з економікою сировинної спрямованості. Замість підвищення ефективності економіки відбулося її різке падіння, замість економічного зростання — нечуваний спад виробництва, замість науково-технічного роз-

витку — руйнування високотехнологічного виробництва, швидке зношення і моральне старіння основних фондів, велика втрата першокласних фахівців і вчених, а в результаті з'явилися “лежачі” підприємства і необроблювані поля” [Чухно, 2007: с. 65].

Руйнація більшості виробничо-технологічних зв'язків і скорочення попиту на промислову продукцію через розрив зв'язків із колишніми радянськими республіками спричинилися до зупинення багатьох підприємств. У тому самому напрямі працював і маховик приватизації, спочатку (у 1995–1998 роках) “псевдоваучерної”, а від 1999-го і до сьогодні — грошової як невіддільної частини економічного життя країни і джерела поповнення доходів бюджету. Формально ставилися завдання пошуку інвесторів, модернізації виробництва, а фактично на тлі невпинного посилення відчуженості суспільства від держави і влади тривало цинічне захоплення екстериторіальної власності й економічних ресурсів України. Приватизаційний безлад призвів до того, що 80% реального економічного потенціалу України опинилося в руках 20 “сімей-кланів”, а для переважної більшості населення залишилися решта 20% [Білорус, 2000: s.a.]. Система кланово-олігархічного капіталізму стала жорстким соціальним бар'єром, що стримує розвиток української економіки.

Динаміка деіндустріалізації економіки України в період реформ

Дев'яності роки стали десятиліттям руйнівної редукції економіки. Від 1990 до 1996 року включно макроекономічні показники перебували в процесі безупинного падіння. У 1996 році реальний обсяг ВВП порівняно із 1990 роком скоротився більш як наполовину (49,0%). При цьому темпи падіння постійно зростали, сягнувши свого піка 1994 року (23%). Від 1995 року розпочалося поступове вповільнення темпів падіння, а 2000 року вперше за весь період реформ було зафіксовано невелике зростання реального ВВП. При цьому економічний спад в Україні був сильнішим, ніж у країнах СНД загалом (аналогічно і найбільшим (на 15,2% [Статистичний щорічник, 2010: с. 549]) було падіння ВВП під час глобальної фінансово-економічної кризи).

Слід зазначити, що за основними показниками українська економіка після 2000 року, за винятком періоду першої глобальної кризи, демонструвала певне зростання: середньорічні темпи зростання ВВП у 2000–2007 роках становили 7,4%, обсяг виробництва промислової продукції зростав у середньому на 10,0% на рік [Статистичний щорічник, 2010: с. 549, 553]. Однак за основними показниками розвитку народного господарства Україна не тільки не перевищила дореформений рівень, а навіть не досягла його. А позбавлення економіки, що розпочалося після глобальної кризи, швидко змінилося на стагнацію і нові скорочення виробництва у 2012–2013 роках.

За даними парламентських слухань “Україна-СОТ: переваги і виклики для національної економіки” (22 травня 2013 року), загальне падіння виробництва у 2012-му становило 1,8%. При цьому видобувна промисловість упала на 3,7%, виробництво машин і устаткування — на 10%, виробництво електричного, електронного й оптичного устаткування — на 11,6%, електродвигунів і генераторів — на 60,9%, трансформаторів — на 11,5%, готових метале-

вих виробів — на 5,2%, коксу і продуктів нафтопереробки — на 26,4%. Обсяги виробництва в легкій промисловості скоротилися на 40–45%. Виробництво автомобілів в Україні скоротилося в 6 разів, і з-поміж 36 тис. зайнятих у цій галузі людей залишилася половина. [Шелкова, s.a.]. Як повідомив УНІАН, за даними асоціації “Укравтопром”, виробництво автомобілів в Україні в першому півріччі 2013 року скоротилося на 54,2% — до 18,24 тис. одиниць. Найбільший український виробник легкових автомобілів “Запорізький автомобілебудівний завод” (“ЗАЗ”) у 2012-му скоротив виробництво автомобілів на 30%, а в першому півріччі 2013-го — на 52,1% порівняно з аналогічним періодом 2012 року (із 20,1 тис. легкових автомобілів до 9,6 тис.) [“ЗАЗ”, s.a.].

Загалом за даними Держкомстату України за період 1990–2011 років чітко простежується негативна тенденція різкого скорочення у структурі валової доданої вартості частки обробної промисловості (приблизно вдвічі), сільськогосподарського виробництва (приблизно у 2,5 раза) і будівництва (майже вдвічі) за одночасного зростання питомої ваги видобувної промисловості й багаторазового зростання питомої ваги торгівлі, фінансової та інших видів економічної діяльності [Соціально-економічний розвиток, s.a.]. ВВП України в першому кварталі 2013 року знизився порівняно з відповідним періодом попереднього року на 1,1%, у другому — на 1,3%. У січні–вересні 2013-го в усіх галузях обробної промисловості, за винятком виробництва з деревини і паперу, поліграфічної діяльності й фармацевтичного виробництва відбувалося зниження обсягів виробництва (загальний обсяг промислової продукції зменшився на 5,2%). Найбільше зниження відбулося в машинобудуванні, виробництві хімічної продукції, коксу і продуктів нафтопереробки: індекси промислової продукції в цих видах діяльності, розраховані до відповідного періоду часу 2012 року, дорівнювали, відповідно, 86,4, 80,4 і 86,1 [Соціально-економічний розвиток, s.a.].

Крім прямого зменшення обсягів промислового виробництва існують також інші форми прояву деіндустріалізації. Так, А.Задоя до основних форм прояву цього процесу, крім різкого скорочення питомої ваги промисловості у створенні ВВП відносить і збільшення питомої ваги сировинних галузей за рахунок зменшення ролі переробних, збільшення в експорті питомої ваги сировинних продуктів і зменшення частки переробних галузей, особливо машинобудування. Незважаючи на відсутність можливості абсолютно коректних порівнянь даних через зміну методик розрахунку макроекономічних показників, наявна тенденція суттєвого зниження питомої ваги машинобудування в усіх розрахункових показниках. Назагал питома вага машинобудування у вітчизняній економіці знизилася від 1990-го до 2010 року приблизно в 4 рази. Якщо у 1989-му питома вага чорної металургії у продукції, яку вивозили, становила 16,8%, а машинобудування — 37,8% (тобто переважна частина виплавленого металу перероблялася і виходила за межі України у вигляді продукції машинобудування), то зараз у структурі експорту вони помінялися місцями: металургія становить 33%, машинобудування — менш як 18% [Задоя, 2012: с. 28–31].

Масштаби деіндустріалізації української економіки на підставі вельми скупих даних державної статистики виглядають так. Середньорічна чисельність найманих робітників у промисловості знизилася із 7,8 млн у 1990

році до 3,0 млн у 2011 році, тобто у 2,6 раза. Для порівняння: чисельність найманих робітників у всіх галузях економіки скоротилася із 24,7 млн до 12,1 млн, або вдвічі [Статистичний щорічник, 2012: с. 353]. Найсильніше у 1990-ті роки постраждали галузі машинобудування і металообробки: чисельність промислово-виробничого персоналу в машинобудуванні скоротилася за 1990–2000 роки у 2,8 раза, у приладобудуванні — у 4,1 раза, в автомобільній промисловості — у 2,3 раза, у тракторному і сільськогосподарському машинобудуванні — у 2,7 раза. Чисельність персоналу в легкій і мікробіологічній промисловості зменшилася, відповідно, у 3,4 і 2,7 раза [Статистичний щорічник, 2001: с. 365, 366]. У 2000 році продукція машинобудування становила лише 35% від рівня 1990 року, автомобільної промисловості — 30%, тракторного і сільськогосподарського машинобудування — 14% [Статистичний щорічник, 2001: с. 113]. Слід особливо наголосити, що скорочення наукомістких галузей промисловості відбувалося на тлі загальної технологічної відсталості українського виробництва, 95% продукції якого належить до третього і четвертого технологічних укладів.

Куди складніше відстежити динаміку кількості самих промислових підприємств (ці дані просто відсутні). У 1995 році промислових підприємств (об'єднань), що перебували на самостійному балансі (без малих підприємств і кооперативів, тобто тільки середніх і великих), в Україні налічувалося 8 900 [Статистичний щорічник, 1996: с. 154–155]. Попри скорочення промислового виробництва, за даними Держкомстату, в Україні наприкінці 2000 року функціонувало 10 502 промислові підприємства (без малих) [Статистичний щорічник, 2001: с. 100–101]. Однак після зміни методики обліку і введення у статистичну термінологію у 2001 році категорії “промислові підприємства—юридичні особи” пряме зіставлення внеможливилось. Замість одного середнього або великого підприємства, що функціонувало в минулому, нерідко з'являлося кілька нових “юридичних осіб” (унаслідок роздрібнення промислових гігантів на шматки з метою перепродажу, перефільювання, збуту на “металобрухт” тощо). Понад те, кількість цих підприємств — юридичних осіб рік у рік зростала, із 47 348 у 2001-му до 54 925 у 2007 році (за наступні роки такі відомості відсутні).

Дані про розподіл підприємств за розмірами дають змогу обчислити кількість середніх і великих промислових підприємств. У 2007 році їх налічувалося 7 415, у тому числі 824 великі. Незалежно від вибору бази обрахунку, маємо тенденцію скорочення кількості великих і середніх промислових підприємств (на 17% до вказаної у 1995 році кількості підприємств; на 29% — до заявленої кількості їх у 2000 році). І хоча малі підприємства становлять 86,8% усіх підприємств у промисловості, саме середні і великі підприємства визначають промисловий потенціал країни. Не випадково на них зайнято, відповідно, 25,1% і 63,5% найманих працівників промисловості [Статистичний щорічник, 2012: с. 310, 312]. До аналізу динаміки кількості підприємств варто додати їхні якісні характеристики: низьку рентабельність діяльності підприємств (вона впала із 16,8% у 1990-му до 4,8% у 2011-му), велику частку збиткових підприємств (їхня питома вага зросла із 2% у 1990-му до 38% у 2011-му) [Статистичний щорічник, 2002: с. 114; Статистичний щорічник, 2012: с. 106], високий рівень зношеності основних за-

собів (за всіма видами економічної діяльності вона досягла у 2010 році 74,9%, у тому числі в обробній промисловості — 66,8%) [Статистичний щорічник, 2012: с. 93].

Соціальні наслідки деіндустріалізації економіки України

Закономірним наслідком деіндустріалізації стали зростання безробіття, поява нових форм зайнятості (самозайнятість, зайнятість неповний робочий час), трудова міграція. Рівень безробіття, обчислений як частка безробітних до працездатного населення працездатного віку¹, збільшився за період інтенсивного стискання економіки (1992–1998) у 14,3 раза, із 0,3% до 4,3% [Статистичний щорічник, 2002: с. 573]. Пік безробіття, розрахованого у відсотках до економічно активного населення, припав на переломний 2000 рік (11,6%), після якого чергувалися періоди деякого піднесення і спаду. У 2011 році безробіття в Україні становило 7,9%, що є порівняним із рівнем безробіття в інших країнах (для порівняння: в Росії офіційно рівень безробіття становив 6,6%, у США — 8,9%) і відчутно нижчим, ніж у країнах високого соціального напруження (Іспанія — 21,7%, Греція — 17,7%, Латвія, Литва — по 15,4%) [Статистичний щорічник, 2012: с. 537, 538]. Чисельність безробітних в Україні, зареєстрованих у службах зайнятості, зросла у 1990-ті роки в 17 разів і становила у 2000-му 1,2 млн осіб (у 1992-му було зареєстровано 70,5 тис. осіб). Усього безробітних, за даними Держкомстату, у 2000 році було 2,7 млн осіб, 40,2% з яких були звільнені у зв'язку з реорганізацією, ліквідацією, конверсією виробництва або скороченням штатів [Статистичний щорічник, 2001: с. 543, 351].

За даними соціологічного моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України від 1992 року ($N = 1800$), 16% населення у 2012 році перебували в пошуку оплачуваної роботи і були вимушено безробітними. Понад те, 23% українців упродовж трьох років, що передували опитуванню, що приблизно збігається за часом із дією наслідків фінансово-економічної кризи, втратили роботу на період до шести місяців і більше і вважали себе безробітними. При цьому 84% опитаних заявили, що знайти роботу за кваліфікацією і з гідною оплатою в їхньому населеному пункті важко, 58% зазначили, що важко знайти будь-яку роботу. Не випадково кожен п'ятий український громадянин волів виїхати за межі свого населеного пункту.

Звичними стали практики вимушеної неповної зайнятості. У 1995 році 23,3% від загалу робітників та службовців, зайнятих у всіх галузях економіки, перебували у відпустках без збереження (або з частковим збереженням) зарплати або працювали в режимі неповного робочого дня (тижня). Найпоширенішими ці практики були у галузях промисловості (43,8%). Працівники промисловості становили 62,1% від усіх, хто перебував у відпустці без збереження заробітної плати, і 78,3% від тих, хто працював у режимі неповного робочого дня [Статистичний щорічник, 1996: с. 88]. І хоча у 2011-му чисельність промислових працівників, котрі перебували в умовах вимушеної неповної

---

¹ Гадаємо, що ця методика розрахунку точніша і гуманніша порівняно з оцінкою безробіття у відсотках до економічно активного населення.

зайнятості, скоротилася порівняно із 1995-м у 4,4 рази, саме вони становили майже половину від усіх працівників, котрі перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості (48,6% від тих, хто перебував у відпустках без збереження заробітної плати, і 49,1% від переведених з економічних причин на неповний робочий день). Крім кількісного зменшення принципово змінилося співвідношення між цими видами неповної зайнятості. У 1995 році 31,3% промислових працівників перебували у відпустках без збереження зарплати, а 12,5% працювали неповний робочий день. У 2011-му 3,3% від середньоспискової чисельності штатних працівників промисловості перебували у вимушених відпустках, а 15,9% працювали неповний робочий день [Статистичний щорічник, 1996: с. 88; Праця України, 2012: с. 97, 100].

Оскільки скорочення зайнятості в галузях промисловості, як правило, стосувалося високооплачуваних місць, це істотно позначалося на доходах населення і посилювало соціально-економічну нерівність. Реальні доходи населення 1999 року становили 28% від рівня 1991 року. У 2000 році дві третини працівників в Україні мали зарплати за рівнем нижчі, ніж прожитковий мінімум [Соціально-економічне розвиття, 2012: с. 148]. На жаль, офіційні статистичні дані про реальні доходи населення (з урахуванням їхньої обмеженості, а нерідко і незіставності) не дають змоги чітко відстежувати їхню динаміку і розподіл за різними соціальними групами. За даними ООН, котрі використовує ЦРУ, у 2010 році за межею бідності в Україні перебувало 24,1% населення, а індекс Джині 2009-го дорівнював 28,2. Для порівняння: в Росії за межею бідності у 2011 році жили 12,7% населення, а індекс Джині становив 41,7; у США за межею бідності у 2010-му жили 15,1% населення, а індекс Джині 2007-го дорівнював 45,0 [Central Intelligence Agency, s.a.]. Реалістичніше ситуацію матеріального становища українських громадян відбивають дані багаторічного соціологічного моніторингу, згідно з якими в сім'ях майже половини опитаних середньодушові доходи не перевищують прожиткового мінімуму, у сім'ях майже третини українських громадян вони хоч і вищі за прожитковий мінімум, але менші за його подвійний розмір. Реальний рівень соціально-економічної нерівності ілюструє зіставлення офіційно наведених даних: столичні мільйонери (1413 осіб), за даними прес-служби Міндоходів України, отримали у 2012 році в середньому по 4,3 млн доходу, а середня зарплата в Києві у грудні 2012-го становила 5 368 грн (по Україні — 3 377 грн) [В Києве пересчитали толстосумов, s.a.; Середня зарплата по Україні, s.a.].

Бідність і вимушена незайнятість виштовхували 20–25% працездатного населення (5–6 млн людей на рік) на роботу за межі України [По оцінкам експертів, s.a.]. І хоча заробітки гастарбайтерів поповнюють бюджети їхніх сімей в Україні (трудова мігранти наприкінці нульових років переказували суми, еквівалентні 3–4% ВВП [Соціально-економічне розвиття, 2012: с. 156]), гадаємо, що негативних соціальних наслідків такого способу виживання більше, ніж позитивних. Крім фізичного зменшення трудового потенціалу країни, відбувалася, як правило, декваліфікація робочої сили і погіршення соціального здоров'я та якості життя в сім'ях трудових мігрантів (за рахунок розширення неповних сімей, соціального сирітства, алкоголізму й інших соціальних патологій). За даними соціологічного моніторингу, на тимчасові заробітки за кордон готові сьогодні поїхати 5–6% україн-

ських громадян. При цьому сильніші міграційні установки демонструють ті, хто три рази і більше виїжджав на тимчасові заробітки. Відповідно до українсько-польських соціологічних досліджень, понад 60% нелегальних українських мігрантів, котрі працюють за кордоном, не бажають повернутися на батьківщину. Ще небезпечнішою для національної безпеки країни є інша тенденція — більш як 80% студентів України налаштовані на роботу за кордоном [Более 80% выпускников, s.a.].

Одним із найтяжчих і далеких наслідків деіндустріалізації України стала незатребуваність її значного наукового потенціалу й у результаті — інтенсивний “інтелектуальний відплив” за кордон. За даними Президії НАН України, у 1994–2001 роках із її наукових установ виїхало до зарубіжних країн 3838 науковців, у тому числі 842 доктори і 2358 кандидатів наук [Пономаренко, 2008: с. 13]. Чисельність учених-дослідників в Україні за період 1990–2011 років скоротилася в 3,7 рази [Статистичний щорічник, 2012: с. 320].

У цьому контексті український дослідник “викочування інтелекту” за кордон Н.Жолобак справедливо зазначає: “Прикро усвідомлювати, що Україна, яка створила в складі СРСР перший супутник Землі, яка запустила людину в космос, зараз перебуває на рівні третіх країн за науковим виробництвом. Практично всі сучасні фінансові потоки, в тому числі і з держбюджету, спрямовані не на створення своєї технологічної бази, що тільки й може забезпечити наукове зростання, а на експлуатацію, доношування наявної, яка не може забезпечити нічого іншого, як тільки отримання наукової “сировини” — первинних даних, передумов, гіпотез” [Жолобак, 2008: с. 4]. За збереження такого ставлення влади до науки і продовження знищення залишків дуже тонкої інтелектуальної верстви Україна втратить здатність не лише до нових відкриттів і винаходів, а й до передавання нагромаджених знань молодим поколінням країни й опиниться на узбіччі периферійного капіталістичного розвитку.

Крім перелічених соціальних наслідків деіндустріалізації української економіки — зростання безробіття і неповної зайнятості, скорочення можливостей отримання гідної роботи, “відпливу робочих рук та інтелектуального потенціалу”, декваліфікації працівників, зменшення доходів зайнятих і посилення соціально-економічної нерівності — слід особливо вирізнити також зміну соціальної структури українського суспільства і, як слушно наголосував А.Задоя, зміну ціннісних і поведінкових настанов людей [Задоя, 2012: с. 31].

Зміна умов життя об’єктивно викликає поступову зміну цінностей, у тому числі цінностей праці, престижу професій. Раніше на формування поважного ставлення до праці робочої людини цілеспрямовано “працювали” економічні та соціальні стимули (вища зарплата в промисловості, переваги в розподілі нематеріальних благ, при вступі до ВНЗ), ідеологічні інститути (добре всім відоме гасло “Його величність робітничий клас”). Сьогодні за умов монетаризації свідомості головною поведінковою цінністю і критерієм успішності в житті стають гроші. У суспільстві, що зазнало ціннісних деформацій, зсув від істинних людських цінностей до монетарних саме гроші визначають місце людини в соціальній ієрархії, її особисті можливості й суспільне визнання. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування 2013 року ($N = 1800$), майже половина українських громадян (45%)

вважають багатство, гроші найголовнішим критерієм успіху людини в нашій країні (для порівняння: 41% такими вважають успішну кар'єру, по 36–37% — добру сім'ю і міцне здоров'я, 21% — наявність престижних речей, 12% — належну освіту тощо).

У результаті культу наживи в процесі трансформації “адміністративно-командної економіки” у ринкову практично зруйновано цінності трудової і технологічної дисципліни, якості створюваної продукції [Задоя, 2012: с. 33]. Порівняння трудових мотивів громадян різних країн у рамках Європейського соціального дослідження виявило, що отримання більшої зарплати є основною причиною трудових зусиль людей на їхньому робочому місці тільки в Україні та в Росії (так зазначили, відповідно, 26% і 32% опитаних). Це лише підтверджує схожість наших соціально-економічних ситуацій і проблем, головною з яких для більшості громадян залишається проблема виживання, що першою чергою пояснює фіксований зсув у бік прагматизму порівняно із соціальною мотивацією трудової діяльності. Для населення більшості європейських країн головним у мотивації трудових зусиль є або збереження роботи, або задоволення від виконуваної роботи. Цінність якості праці в українському суспільстві низька: намагання завжди виконувати свою роботу щонайкраще як мотив трудових зусиль відзначили лишень 14% українських громадян.

Помітно знизився престиж професії робітника. Не випадково, за даними опитування старшокласників м. Києва, проведеного Інститутом соціології НАН України (2011, $N = 1013$), тільки 0,3% випускників обирають в майбутньому робітничі професії (0,6% планують працювати в сільському господарстві, 1,7% — у сфері обслуговування). Більшість віддають перевагу наукам (природничим — 25%, суспільно-політичним — 16%, гуманітарним — 14%), бізнес, менеджмент обирають 11%. Творчі професії приваблюють 10%, інженерна справа — лишень 7% випускників. Згідно із результатами масового соціологічного опитування робітничого класу, уперше проведеного в Україні після її капіталізації і розвалу СРСР (2013, $N = 1800$), більшість респондентів-робітників (69%) заявили, що вони не хотіли б, щоб їхні діти, онуки продовжили робочу династію (бажають такого продовження 14% респондентів; відповіли 1344 особи, або 75% опитаних).

Зміни в соціальній структурі під впливом деіндустріалізації пов'язані, ясна річ, зі скороченням чисельності робітничого класу. Вона, за статистичними даними, скоротилася в Україні за час її незалежності більш як удвічі. Офіційна статистика навіть відмовилася від уживання терміна “робітничий клас” і оперує такими категоріями, як “наймані робітники”, “роботодавці”, “самозайняті” та ін. Хоча, за даними моніторингу 2013 року, найбільшу за чисельністю соціальну групу за ознакою форм зайнятості становлять саме робітники (26%, у тому числі 17% — кваліфіковані робітники і 9% — різнороби). Дослідження робітничого класу, проведене відділом економічної соціології Інституту соціології НАН України спільно з центром “SOCIS”, покликане виявити реальне становище робітничого класу в системі соціально-економічних відносин сучасного українського суспільства. Як приклад наведемо лише кілька цифр, що характеризують становище робітників у контексті аналізованої проблеми деіндустріалізації.

На запитання, чи змінилося загалом становище робітників (зарплата й інші умови праці) на підприємстві, де вони працюють, порівняно з радянським часом, половина тих, хто відповів (49%), сказали, що становище робітників погіршилося (відповіли 1204 особи, або 67% опитаних); 11% робітників вважають, що воно поліпшилося; 14% — що не змінилося; 26% респондентів не змогли визначитися з відповіддю. П'ята частина опитаних робітників одержує зарплату неофіційно, у тому числі 12% — всю неофіційно, 7% — частину офіційно, частину — “в конверті”. Найважливішим на роботі для робітників є гарантія зайнятості (56%), на другому місці за значимістю — добрі взаємини з товаришами по роботі (40%), на третьому — високий заробіток і цікавий зміст роботи (по 30%). Вимушено безробітним у результаті звільнень або скорочення кадрів був кожен четвертий робітник (24%), при цьому в ситуації вимушеного безробіття він перебував понад рік (у середньому 14 місяців). Більш як кожен другий робітник побоюється, що в найближчому майбутньому його премії та соціальний пакет будуть урізані (53%), зарплату зменшать (65%), а сам він буде звільнений або переведений на неповний робочий день (59% і 57% відповідно). Матеріальне становище робітників підтверджує пострадянський феномен “працюючих бідних”. Середній розмір місячної зарплати, після відрахування всіх податків, майже у половини робітників (48%) не перевищує 2294 грн — двох прожиткових мінімумів (або двох мінімальних зарплат), третина робітників одержують до трьох мінімальних зарплат (33%), 11% — до чотирьох прожиткових мінімумів. Дохід тільки 5% робітників дає можливість покривати всі необхідні витрати і навіть заощаджувати. Для переважної більшості наявні доходи забезпечують тільки необхідне щоденне споживання. Понад те, 36% робітників зазначили, що їм бракує повноцінного якісного харчування, 26% — необхідного одягу, 42% — можливості оплачувати необхідні медикаменти і медичну допомогу, 37% — нормальних житлових умов, 43% — необхідних умов для розвитку й освіти дітей.

Загалом двадцятиліття ринкових реформ в Україні обернулося величезними економічними й соціальними втратами. І хоча темпи деіндустріалізації до кінця цього двадцятиліття уповільнилися, сам процес не завершився. Політична й економічна напруженість в Україні посилюється невизначеністю і непередбачуваністю зовнішніх інтеграційних процесів у контексті вибору головного напрямку співпраці. Однак за всієї важливості й багатопланової ролі інтеграційного вибору України в міжнародних економічних відносинах головним чинником залишається внутрішня політика держави із забезпечення реального економічного і соціального розвитку, не декларування необхідності модернізації й інноваційного розвитку економіки, а реальне забезпечення цього курсу на засадах науково обґрунтованої промислової і технологічної політики. Це потребує твердої політичної волі та реальної зацікавленості влади в реіндустріалізації української економіки і реалізації стратегії інноваційного розвитку.

Отже, соціальна й економічна ціна деіндустріалізації України — це скорочення зайнятості і декваліфікація робочої сили, руйнування виробничих потужностей та інфраструктури індустріальних центрів, створеної у прив'язці до потреб функціонування промислових підприємств. Це кількісне і якісне зменшення промислового і наукового потенціалу, без відновлення

котрих як бази подальшої неоіндустріалізації неможливо реалізувати стратегію інноваційного розвитку економіки України. Ще тяжчими наслідками є соціальні витрати деіндустріалізації — погіршення соціального і фізичного здоров'я населення, зниження рівня та якості життя, зростання соціальної нерівності. Тому за умов стискання не тільки економіки, а й часу, відведеного на пошук єдино правильного шляху виведення країни з критично складної соціально-економічної ситуації (перед небезпідставною загрозою нової хвилі глобальної кризи), конкретні дослідження багатопланових соціальних аспектів процесів деіндустріалізації мають постійно перебувати в полі зору й у центрі наукового аналізу економсоціологів.

Джерела

- Білорус О.* Прийде судний день на кримінальних олігархів / О. Білорус, М. Павловський // *Голос України*. — 2000. — № 18.
- Более 80% выпускников вузов хотят работать за границей [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://finance.bigmir.net/career/13477-Bolee-80-vypusknikov-vuzov-hotjat-rabotat-za-granicej>. (s.a.).
- В Києве пересчитали толстосумов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.metro.com.ua/gazeta/metro_new.pdf. (s.a.).
- Жолобак Н.* Интеграция в мировое научное сообщество или “выкачка мозгов” / Н. Жолобак // *Пропаганда : научно-популярный молодежный журнал*. — 2008. — № 1 (3). — С. 4–5.
- Задоя А.А.* Деиндустриализация в Украине: “Двадцать лет спустя” / А.А. Задоя // *Академічний огляд*. — 2012. — № 1 (36). — С. 26–35.
- “ЗАЗ” за полгода сократил производство легковых авто на 52% [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://economics.unian.net/rus/news/172469-zaz-za-polgodasokratil-proizvodstvo-legkovyih-avto-na-52.html>. (s.a.).
- По оценкам экспертов, за рубежом работает 5–6 миллионов украинцев [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2011/0477/gazeta025.php>. (s.a.).
- Пономаренко В.* Трудовая эмиграция и развитие науки в Украине / В. Пономаренко // *Пропаганда : научно-популярный молодежный журнал*. — 2008. — № 1 (3). — С. 12–14.
- Праця України 2011 : стат. зб.* — К. : ТОВ “Август Трейд”, 2012.
- Робертс П.К.* Упадок американского среднего класса. Почему Америка не выходит из экономического кризиса? [Электронный ресурс] / Пол Крейг Робертс. — Режим доступа : <http://www.terra-america.ru/upadok-amerikanskogo-srednego-klassa.aspx>. (s.a.).
- Соціально-економічний розвиток України за січень–вересень 2013 р. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (s.a.).
- Социально-экономическое развитие постсоветских стран: итоги двадцатилетия. — М. : ИЭ РАН, 2012. — 400 с.
- Средняя зарплата по Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://index.minfin.com.ua/index/average/?2012>. (s.a.).
- Статистичний щорічник України за 1995 рік. — К. : Техніка, 1996. — 576 с.
- Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К. : Техніка, 2001. — 598 с.
- Статистичний щорічник України за 2001 рік. — К. : ТОВ “Август Трейд”, 2002. — 644 с.
- Статистичний щорічник України за 2009 рік. — К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2010. — 566 с.
- Статистичний щорічник України за 2011 рік. — К. : ТОВ “Август Трейд”, 2012. — 560 с.
- Чухно А.* Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе / А. Чухно // *Экономика Украины*. — 2007. — № 3. — С. 60–67.

Шелкова О. Украина-ВТО: Все хорошо, прекрасная маркиза. Не надо плакать / О. Шелкова [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://polemika.com.ua/article-118428.html>. (s.a.).

40% Of Americans Now Make Less Than 1968 Minimum Wage: News of the Day [Electronic resource]. — Modes of access : <http://democrats.edworkforce.house.gov/blog/40-americans-now-make-less-1968-minimum-wage-news-day>. (s.a.).

Alderson A.S. Deindustrialization / Arthur S. Alderson // International Encyclopedia of Economic Sociology / eds. J. Beckert, M. Zafirovski. — L. ; N. Y. : Routledge, 2011. — P. 138–140.

American Decline or Renewal? Hearing before the Subcommittee on Investigation and Oversight Committee on Science and Technology. One Hundred Tenth Congress : Second Session, May 22, 2008 and June 24, 2008 ; Serial No. 110–105 and Serial No. 110–111. Printed for the use of the Committee on Science and Technology. — Washington : GPO, 2008. — 448 p.

America's Deindustrialization [Electronic resource]. — 2013. — January 29. — Mode of access : <http://www.mediafreedominternational.org/2013/01/29/americas-deindustrialization/>. (s.a.).

Baker D. Getting Radical with Markets / Dean Baker // Review of Radical Political Economy. — 2012. — Summer. — P. 374–379.

Baugh B. Manufacturing Discontent: Is Deindustrialization Inevitable? / Bob Baugh, Joel Yudken // New Labor Forum. — 2006. — Summer. — P. 55–64.

Blyth M. The Austerity Delusion: Why a Bad Idea Won Over the West [Electronic resource] / Mark Blyth // Foreign Affairs. — 2013. — May/June. — Mode of access : <http://www.foreignaffairs.com/articles/139105/mark-blyth/the-austerity-delusion>.

Brown A. More U.S. Workers Still Predicting Job Loss Than Pre-2008 [Electronic resource] / Alyssa Brown. — 2013. — May 2. — Mode of access : <http://www.gallup.com/poll/162176/workers-predicting-job-loss-pre-2008.aspx>. (s.a.).

Buchheit P. 4 Freedoms in America That Don't Exist Anymore [Electronic Resource] / Paul Buchheit. — Mode of access : <http://www.alternet.org/news-amp-politics/4-freedoms-america-dont-exist-anymore>. (s.a.).

Central Intelligence Agency. The World Factbook [Electronic Resource]. — Mode of access : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/up.html#top>. (s.a.).

Cho M.-R. Flexibilization Through Metropolis: The Case of Postfordist Seoul, Korea / Myung-Rae Cho // International Journal of Urban and Regional Research. — 1997. — Vol. 21, No. 2. — P. 180–201.

Damon A. Mounting Unemployment in America, Hundreds of Thousands Drop out of the Workforce [Electronic resource] / Andre Damon. — 2013. — 6 April. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/mounting-unemployment-in-america-hundreds-of-thousands-drop-out-of-the-workforce/5330086>. (s.a.)

Damon A. The Social Crisis in America. The Myth of an Accelerated Economic Recovery [Electronic resource] / Andre Damon. — 2013. — 4 May. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/the-social-crisis-in-america-the-myth-of-an-accelerated-economic-recovery/5333896>. (s.a.)

Damon A. US Unemployment Figures are a Camouflage. Boom in Corporate Profits, Collapsing Wage [Electronic resource] / Andre Damon. — 2013. — 9 March. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/us-unemployment-figures-are-a-camouflage-boom-in-corporate-profits-collapsing-wages/5325850>. (s.a.).

DeVault M.L. Introduction / Marjorie L. DeVault // People at Work: Life, Power, and Social Inclusion in the New Economy / ed. Marjorie L. DeVault. — N. Y. : New York University Press, 2008. — P. 1–22.

Dunn B. Global Political Economy: A Marxist Critique / Bill Dunn. — L. : Pluto Press, 2009. — IX, 370 p.

Hutchinson M. The United States as Haven of Economic Inefficiency [Electronic resource] / Martin Hutchinson. — 2013. — 18 July. — Modes of access : <http://www.theglobalist.com/storyid.aspx?StoryId=10074>. (s.a.)

Kollmeyer C. Explaining Deindustrialization: How Affluence, Productivity Growth, and Globalization Diminish Manufacturing Employment / Christopher Kollmeyer // *American Journal of Sociology*. — May 2009. — P. 1644–1674.

Levinson M. Manufacturing the Future: Why Reindustrialization Is the Road to Recovery / Mark Levinson // *New Labor Forum*. — 2012. — Fall. — P. 10–15.

Magdoff F. The Jobs Disaster in the United States [Electronic resource] / Fred Magdoff // *Monthly Review*. — 2011. — June. — Mode of access : <http://monthlyreview.org/2011/06/01/the-jobs-disaster-in-the-united-states>. (s.a.)

Magdoff A. Worse than the Great Depression: Mass Unemployment, 100 Million Americans Live in Poverty [Electronic resource] / Fred Magdoff, John Bellamy Foster. — 2013. — 3 April. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/worse-than-the-great-depression-mass-unemployment-100-million-americans-live-in-poverty/5329593>.

McMurtry J. The Cancer Stage of Capitalism: From Crisis to Cure / John McMurtry. — 2nd ed. — L. : Pluto Press : Halifax & Winnipeg : Fernwood Publishing, 2013. — XIII, 378 p.

Onesto L. “Dying Detroit”: The Impacts of Globalization. Social Decay and Destruction of an Entire Urban Area [Electronic resource] / Li Onesto. — 2010. — 23 June. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/dying-detroit-the-impacts-of-globalization-social-decay-and-destruction-of-an-entire-urban-area/19856>. (s.a.)

Pollin R. Economic Prospect: Industrial Policy and the Revival of U.S. Manufacturing / Robert Pollin // *New Labor Forum*. — 2010. — Winter. — P. 58–61.

Pollin R. Reindustrializing America: A Proposal for Reviving U.S. Manufacturing and Creating Millions of Good Jobs / Robert Pollin, Dean Baker // *New Labor Forum*. — 2010. — Spring. — P. 17–34.

Roberts P.C. The Offshore Outsourcing of American Jobs: A Greater Threat Than Terrorism [Electronic resource] / Dr. Paul Craig Roberts. — 2013. — 17 February. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/the-offshore-outsourcing-of-american-jobs-a-greater-threat-than-terrorism/18725?print=1>. (s.a.)

Rupert M. Producing Hegemony: The Politics of Mass Production and American Global Power / M. Rupert. — Cambridge [u.a.] : Cambridge University Press, 1995. — XIV, 261 p.

Russo J. The Social Costs of Deindustrialization [Electronic resource] / John Russo, Sherry Lee Linkon. — Mode of access : <http://cwcs.ysu.edu/resources/CWCS-publications/social-costs-of-deindustrialization/>. (s.a.)

Shierholz H. At a time of persistent economic weakness, today's jobs report represents an ongoing disaster [Electronic resource] / Heidi Shierholz. — 2013. — 3 May. — Mode of access : <http://www.epi.org/publication/time-persistent-economic-weakness-todays/>. (s.a.)

Snell R. Detroit's Chap. 9 moves ahead [Electronic resource] / Robert Snell, Chad Livenood. — Modes of access : <http://www.detroitnews.com/article/20131203/METRO01/312030049#ixzz2moVBbDa9>. (s.a.)

Tabb W.K. Economic Governance in the Age of Globalization / William K. Tabb. — N.Y. : Columbia University Press, 2004. — VI, 520 p.

Ticktin H. The Crisis and the Capitalist System Today / Hillel Ticktin // *Marxism and the Global Financial Crisis* / ed. H. Ticktin. — L. ; N.Y. : Routledge, 2011. — P. 1–20.

United States Department of Labor. Employment by major industry sector [Electronic resource]. — Modes of access : http://www.bls.gov/emp/ep_table_201.htm. (s.a.)

U.S. Dept. of Labor, Bureau Economic Research // *The Employment Situation* — March 2011. — Tables A-1 and A-8, seasonally adjusted. (s.a.)

Vidal M. Postfordism as dysfunctional accumulation regime: a comparative analysis of the USA, the UK and Germany / Matt Vidal // *Work, employment and society*. — 2013. — Vol. 27, No. 3. — P. 451–471.